

ગાંધીનાં આર્થિક વિચારનાં પ્રેરણામૂર્તિઓ અને વિચારકો

૧. પ્રસ્તાવના

અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજ કલ્યાણને મહત્તમ કરવાનો છે પરંતુ સાધ્ય અને સાધનની બાબતના મતભેદને કારણે વિકાસની વિચારયાત્રામાં બે પ્રવાહો જોવા મળે છે. જેમાં પશ્ચિમમાં વિકસેલ પરંપરાગત અર્થશાસ્ત્ર જેમાં આર્થિક માનવીના મહત્તમ સંતોષ અને નફા વચ્ચેનો વિચાર વિમર્શ છે. જે તર્કબદ્ધ વર્તનનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમ જ નવી ટેકનોલોજી અને સંશોધનના કારણે હાલમાં માંગને સંતોષવા સુધી સિમિત ન રહેતા નવી માંગ સર્જવાનો બની રહ્યો છે. આવી ઉપભોગવાદી સમાજવ્યવસ્થામાં અસંતોષ, અસલામતી, અસમાનતા, અને પર્યાવરણના પ્રશ્નો ગંભીર બન્યા છે. જ્યાં માનવીની લાગણી દુભાય છે. જ્યારે પૂર્વમાં વિકસેલ અને પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનો દ્વારા સમર્થન પામેલી વિચારધારામાં માનવી કેન્દ્ર સ્થાને છે. અહીં જરૂરીયાતો મર્યાદિત કરવા પર ભાર મુકાયો છે. જે બાબતનો ઉલ્લેખ ગાંધીજી પોતાના આર્થિક વિચારોમાં કરે છે. (શાહ, 2004).

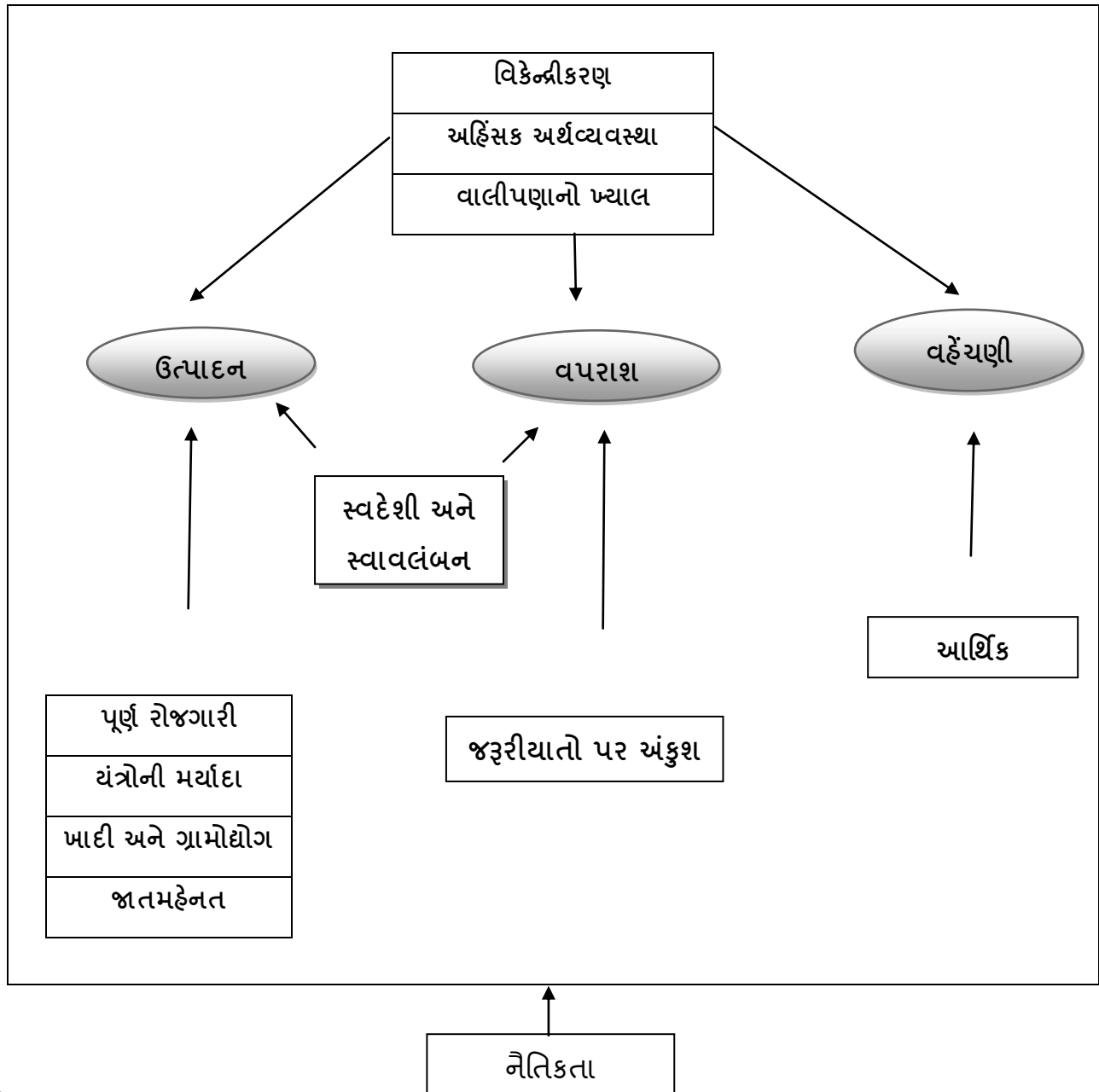
ગાંધીએ જે આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ખ્યાલના સ્વરૂપે છે શાસ્ત્રના સ્વરૂપે નથી. ગાંધીએ પોતાની આર્થિક દ્રષ્ટિ, આર્થિક ગતિશીલતા, અને સામાજિક વાસ્તવિકતાને ધ્યાનમાં રાખીને સમય અને સંજોગો પ્રમાણે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. ગાંધી ક્યારેય અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે ભેદ પાડતા જ ન હતા. મારા સ્વપ્નનું ભારતમાં આર. કે. પ્રભુ (સં) ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ જણાવે છે કે, “મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે હું ભેદ પાડતો નથી.” જેમ બધું સાચું નીતિશાસ્ત્ર તેના નામ પ્રમાણે સાદું અર્થશાસ્ત્ર પણ હોવું જોઈએ તેમ સાચું અર્થશાસ્ત્ર ઉંચામાં ઉંચા નૈતિક ધોરણને વિરોધી ન હોય” આમ, ગાંધીના આર્થિક વિચારો એ સમાજના નૈતિક મૂલ્ય પર આધારિત વિચારો જોવા મળે છે.

ગાંધીના આર્થિક વિચારોમાં ગ્રામવિકાસને કેન્દ્ર સ્થાને જોવા મળે છે. ગાંધીએ જે ગ્રામસ્વરાજનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો તેમાં તેમણે ભારતના આદર્શ ગામની રૂપરેખા રજૂ કરી છે. જેમાં ગાંધીએ ગ્રામવિકાસ સાથે જોડાયેલી બાબતો જેવી કે વ્યક્તિની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, વ્યવસાય, રોજગારી, શિક્ષણ, ગામની પાયાની જરૂરિયાતો, સ્વચ્છતા, ગામના લોકોના જીવનધોરણ વિશેની ચર્ચા કરી છે. જેના પરથી ગાંધીના આર્થિક વિચારોમાં ગ્રામવિકાસનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨. ગાંધીના આર્થિક વિચારો

અર્થશાસ્ત્ર ઉત્પાદન, વપરાશ અને વહેંચણી આ ત્રણ પાયાના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલ છે જ્યારે ગાંધીએ જે આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા તેને કોઈ સૈદ્ધાંતિકરૂપે નહીં પણ ખ્યાલના સ્વરૂપે રજૂ કરેલ છે. ગાંધીના જુદા

જુદા આર્થિક વિચારોને ઉત્પાદન, વપરાશ અને વહેંચણીના પાયામાં વિભાજિત કરવામાં આવતા નીચેની આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચિત્ર ઊભુ થાય. ગાંધીનો પૂર્ણ રોજગારી, યંત્રોની મર્યાદા, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ અને જાતમહેનતનો વિચાર ઉત્પાદનના ખ્યાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જરૂરીયાતો પર અંકુશ એ વપરાશના ખ્યાલ સાથે અને આર્થિક સમાનતા વહેંચણીના ખ્યાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમજ વિકેન્દ્રીકરણ, અર્હિસક અર્થવ્યવસ્થા અને વાલીપણાનો ખ્યાલ આ વિચારોનો ત્રણેય આર્થિક પાયા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે નૈતિકતાને આ દરેકની ઉપર હોય એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આમ, અહીં ગાંધીનો કયો આર્થિક વિચાર અર્થશાસ્ત્રના પાયાના કયા સિક્કાંત સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે અત્રે દર્શાવવામાં આવ્યું છે સાથે સાથે ગાંધીનો આર્થિક પાયો નૈતિકતા પર રચાયેલ છે તેની પણ સમજૂતી અપાયેલ છે. આ ગાંધીના આર્થિક વિચારોની રજૂઆત આકૃતિમાં નીચે મુજબ છે.

➤ નૈતિકતા

ગાંધીના દરેક વિચાર સાથે નૈતિકતા જોડાયેલ છે. તેઓ અર્થશાસ્ત્ર અને નૈતિકતાને કદી અલગ જોતા

જ ન હતા. માનવી સમાજના નૈતિક મૂલ્યો સાથે જોડાયેલ છે એટલે કે તે નીતિપ્રધાન માનવી છે. માનવી માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ જ કરતો નથી પરંતુ સમાજનાં સભ્ય તરીકે સમાજ સાથે જોડાયેલ પણ છે. માટે તેને આર્થિક નિર્ણયો લેવા માટે સમાજનો વિચાર કરવો આવશ્યક બને છે.

➤ વિકેન્દ્રિકરણ

વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા આપતા કુમારખા જણાવે છે કે, વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક ઉત્પાદક પોતાના કારખાનાનો સ્વયં માલિક હશે. તેમજ બધી જ જવાબદારી એના પર હોવાનાં કારણે તે પોતાની સમજણ શક્તિ અને કુશળતાનો વિકાસ કરી શકશે. વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થામાં શોષણનો અભાવ રહેલો છે. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગો વડે ઊભા થતા સ્વાયત્ત ગામડાં એ ગાંધીવાદની વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થાનું ધ્યેય છે.

➤ ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત

વ્યક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પોતે તેનો માલિક નથી. તે મિલકત સમાજની માલિકીની છે અને સમાજના હિત માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ટ્રસ્ટી મિલકતનો રખેવાળ છે અને બદલામાં તે મહેનતાણું મેળવી શકે છે. આમ, ગાંધીએ સંપત્તિના વપરાશ, વહેંચણી અને ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડવાની સચોટ રજૂઆત કરી છે.

➤ અહિંસક અર્થવ્યવસ્થા

આ વિચારમાં ગાંધીએ એવી અર્થવ્યવસ્થાની વાત કરી છે જેમાં અહિંસાને સ્થાન આપ્યું છે. સાચું અર્થશાસ્ત્ર અહિંસાના પાયા પર રચાયેલ હોવું જોઈએ અને તેના દરેક ક્ષેત્રમાં કોઈનું શોષણ થતું ન હોય. અહીં ગાંધીએ અર્થવ્યવસ્થા પર આ બાબતનો ખાસ ભાર મુક્યો છે.

➤ સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીયતા

ગાંધી ગ્રામ સ્વાવલંબનના પાયા પર અર્થવ્યવસ્થાનું માળખું ઊભું કરવા માંગતા હતા. તેઓ કહેતા કે, સમાજનું એકમ એક કાલ્પનિક ગામ યા જૂથ હોવું જોઈએ. તે એકમ સ્વાવલંબી રહી શકે અને જૂથની અંદર પરસ્પરાવલંબન તો રહેવું જ જોઈએ. જો વ્યક્તિ પોતાને જરૂરી હોય તેટલું ધાન્ય પૈદા કરી લે, વસ્ત્ર તૈયાર કરી લે તો તે સ્વાવલંબન જરૂર હાંસલ કરશે.

ગાંધીના મતે 'સ્વદેશી આપણામાં રહેલી એ ભાવના છે કે જે આપણી પાસેની પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરવા અને તેની સેવા કરવા તથા દૂરની પરિસ્થિતિનો ત્યાગ કરવા તરફ પ્રેરે છે.'(વ્યાસ હરિપ્રસાદ(સં)-૧૯૬૩)આમ જો દેશ સ્વદેશી થઈ જાય તો તેને અન્યનો સહારો લેવો ન પડે.

➤ પૂર્ણ રોજગારી

ગાંધીના વિચાર અનુસાર જેમ વ્યક્તિને જીવન જીવવાનો અધિકાર છે તેમ જ અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ જેવી પ્રાથમિક જરૂરીયાતો સંતોષવા માટે રોજગારી મેળવવાનો પણ હક્ક છે. વ્યક્તિ પોતાને જરૂરી હોય તે ક્ષેત્રમાં જોડાય અને રોજગારી પ્રાપ્ત કરે તે જરૂરી છે. સ્વદેશી, સ્વાવલંબન, ખેતી, પશુપાલન, ખાદી અને અન્ય ઉદ્યોગોના

કારણે વ્યક્તિને પૂર્ણ રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

➤ જાતમહેનત

આ વિચાર ગાંધીએ વ્યક્તિને ધર્મ સાથે નિકટતા જોડીને રજૂ કરેલ છે જેમાં જુદા જુદા ધાર્મિક પુસ્તકમાં રજૂ થયેલ જાતમહેનતની રજૂઆત તેઓ પોતાની રીતે મુકી સમાજને ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે વાળે છે. આમ, વ્યક્તિ શ્રમના આધારે પોતાની જરૂરતો પૂરી કરી શકે છે જેની રજૂઆત ગાંધીએ કરેલ છે.

➤ યંત્રની મર્યાદા

ગાંધી વિચારધારામાં યંત્રની મર્યાદા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. આ વિચારધારા લોકોની રોજગારી છિનવતા યંત્રો સંપૂર્ણ વિરોધ કરે છે. પરંતુ જે યંત્રો માણસની શરીરતોડ મહેનતમાં ઘટાડો કરે છે. તેમને આવકાર પણ આપે છે પણ શરત એટલી કે તેનો ઉત્પાદન દેશમાં જ થવું જોઈએ.

➤ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ

ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગનો ખ્યાલ એ ગ્રામીણ લોકોની રોજગારી, આવક અને જીવનધોરણના સુધારા સાથે સંકળાયેલ છે. બીજું કે આવા ઉદ્યોગો ઓછી મૂડીએ સ્થપાતા હોય છે, જ્યારે રોજગારીના પ્રમાણમાં ઘણો જ વધારો કરતા હોય છે. ગ્રામોદ્યોગોમાં ચર્મોદ્યોગ, મધમાખી ઉછેર, સાબુ, હાથ કાગળ વગેરે ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે.

➤ જરૂરીયાતો પર અંકુશ

ગાંધી 'સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર'ના આગ્રહી હતા. તેમની જીવન પદ્ધતિ પરથી જરૂરીયાત અંકુશમાં લાવવાનો વિચાર જોવા મળે છે. માનવીએ પોતાની પ્રાથમિક જરૂરીયાત સંતોષાય તેટલું જ તેને કુદરત પાસેથી લેવું જોઈએ અને સંસાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

➤ આર્થિક સમાનતા

ગાંધીના મતે આર્થિક સમાનતા એટલે કે જગતના બધા મનુષ્યો પાસે એકસરખી સંપત્તિ હોવાપણું એટલે કે સહુની પાસે પોતાની કુદરતી આવશ્યકતા પૂરતી સંપત્તિ હોવું. અત્રે કુદરતી આવશ્યકતા એટલે અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસની જરૂરી હોય તેટલી જરૂરીયાત.

આમ ગાંધીએ માનવી, સમાજ, ગામ અને કુદરતને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના વિચારો રજૂ કરેલ છે.

3. ગાંધીની આર્થિક વિચારોની પ્રેરણામૂર્તિઓ

ગાંધીના જીવન અને વિચારો પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, જ્હોન રસ્કિન, લિયો ટોલ્સ્ટોય, હેનરી ડેવિડ થોરો, સત્યવીર સોકેટીસ, ભગવાન બુદ્ધ, ઇસુ ખ્રિસ્ત, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, ઉપનિષદ વગેરેનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. દરેકમાંથી કંઈકને કંઈક પ્રેરણા લઈ પોતાના જીવનને જ સંદેશ બનાવ્યો છે. આમ, તેમનાં આર્થિક વિચારો પર પણ ભારતીય તેમજ પાશ્ચાત્ય મહાપુરુષો, વિચારકો અને ધર્મગ્રંથોનો પ્રભાવ પડ્યો હતો.

ભારતીય મહાપુરૂષો

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ગાંધી આધ્યાત્મિક ગુરુ માનતા હતા. તેમનાં જીવનમાંથી ગાંધીને સત્યની પ્રેરણા મળેલ હતી. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે કે જેઓને ગાંધી રાજકીય ગુરુ માનતા હતા અને તેમનાં સૂચનથી ગાંધીએ દેશનો પ્રવાસ કર્યો, તેમાંથી તેમને દેશના આત્માનો અનુભવ થયો અને તેમણે સ્વૈચ્છિક ગરીબી અને સાદાઈ જેવા ગુણોનો ત્યારપછી આજીવન સ્વીકાર કર્યો. ગોખલેએ ગાંધીમાં સ્વદેશાભિમાન પ્રગટાવ્યું અને તેમની પ્રેરણાથી થયેલા દરિદ્રતાના અનુભવોમાંથી દરિદ્રનારાયણની ભાવના પ્રગટ થઈ. તે સિવાય સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોની પણ ગાંધીની દરિદ્રનારાયણ ભાવના પર અસર થઈ હતી.

વિદેશી મહાનુભવો

વિદેશી મહાનુભવોમાં જ્હોન રસ્કિન, લિયો ટોલ્સ્ટોય, હેનરી ડેવિડ થોરો વગેરેના જીવન અને ચિંતનમાંથી ગાંધીને વિશિષ્ટ પ્રેરણા મળી છે.

રસ્કિનએ અંગ્રેજી સાહિત્યના ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન, લેખક, ચિંતક અને સાહિત્ય મીમાંસક હતા. તેમનાં ‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’ પુસ્તકની ગાંધીના પર અનોખી જ અસર થઈ. પુસ્તકમાં કહ્યું હતું કે આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર એ અનર્થશાસ્ત્ર છે. રસ્કિનનું અર્થશાસ્ત્ર સામાજિક ન્યાય, આર્થિક સમાનતા, વર્ગમેળ પર રચાયેલું માનવીય અર્થશાસ્ત્ર છે. તે યંત્રોનો વિરોધ કરે છે. માલિક અને કામદારોના સુમેળની હિમાયત કરે છે. ગાંધીના સર્વોદય, ટ્રસ્ટીશીપ, માલિક-મજદૂરના સંબંધો, શ્રમભાવના, દરિદ્રનારાયણની ભાવના વગેરે આર્થિક વિચારોનું મૂળ રસ્કિનના વિચારોમાં પડેલું છે.

ટોલ્સ્ટોય રશિયાના મહાન સાહિત્યકાર અને તત્ત્વચિંતક હતા. તેમનાં ‘What Next Shall We Do Then? To The Labourers Even The Fool’ પુસ્તકથી ગાંધી પ્રભાવિત થઈ તેમણે ગરીબી, શોષણ, અસમાનતા નાબૂદી માટે ઉત્પાદનના સાધનો પર ખાનગી નિરાકરણનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો. ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું હતું કે મહેનત કરનારાઓને કામ આપો, કરવાના સાધનો આપો, ખાનગી માલિકી દૂર કરો અને જમીનની ફેરવહેંચણી કરો. આમાંથી પ્રેરણા લઈને ગાંધીએ જાતમહેનત, સર્વોદય અને ભૂદાનના વિચારનો વિકસાવ્યો. ‘The Kingdom of God Is Within you’ પુસ્તકના અહિંસા, પરિશ્રમ, સાદાઈ અને સત્યના વિચારોથી ગાંધી પ્રભાવિત થયા હતા.

પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં સરોવર કિનારે ઝુંપડી બાંધીને રહેતા અમેરિકન ચિંતક હેનરી ડેવિડ થોરોના વિચારોનું ગાંધી પર પ્રભાવ જોવા મળે છે. ગાંધીનો સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર એ સૂત્ર મૂળમાં થોરોના વિચારમાં રહેલ છે. થોરોનું પુસ્તક ‘વોલ્ડન’ એ ગાંધીના વિચારોનું પ્રેરક બન્યું. વળી થોરોના ‘On The Duty Of Civil Disobedience’ નિબંધ પરથી ગાંધીને ‘ સવિનય કાનૂનભંગ’ની પ્રેરણા મળી. ગાંધીએ પણ સ્વીકૃત્યું છે કે થોરો તેમનાં ગુરુ હતા અને તેમનાં સવિનય કાનૂન ભંગના ધર્મ વિષેના નિબંધ દ્વારા દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલ પ્રવૃત્તિમાં તેમને પ્રેરણા મળી. અલબત્ત ગાંધી થોરોથી આગળ વધીને અહિંસક પ્રતિકાર, અસહકાર, પ્રેમપૂર્ણ

કષ્ટસહન અને હૃદય પરિવર્તન તથા સમાજના કલ્યાણ માટે કાયદાને આવશ્યક ગણે છે.

ધર્મગુરુઓ અને ધાર્મિક ગ્રંથો

મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધની અહિંસાની ભાવનાથી ગાંધી પ્રભાવિત થયા હતા. ગાંધીએ બૌદ્ધ ધર્મના અહિંસા, સમાનતા, નીતિનિયમ અને જીવનમાત્રની પવિત્રતાના સિદ્ધાંત અપનાવ્યા હતા. જૈન ધર્મના અપરિગ્રહ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને સ્વાદ ત્યાગના વિચારોની અસર ગાંધીના વિચારોમાં પણ જોવા મળે છે. ઇસુ ખ્રિસ્તની જનસેવાની ભાવના અને વ્યાપક માનવ પ્રેમભાવના ગાંધીને સ્પર્શી ગયા હતા. દરિદ્રનારાયણની ભાવના મૂળમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જીવન સિદ્ધાંત પણ છે. ગાંધીએ ભગવદ્ ગીતાના પ્રભાવના કારણે કર્મયોગ અપનાવ્યો હતો. ગીતા ઉપરાંત મહાભારત અને રામાયણનો પણ તેમનાં પર પ્રભાવ હતો. આ મહાકાવ્યોમાં સત્ય અને અસત્યના યુદ્ધમાં સત્યનો જ વિજય નિરૂપાયો છે. જેનાથી ગાંધીનો સત્યાગ્રહ પ્રત્યેનો મનોબળ વધ્યો હતો. તેમણે પોતાની આત્મકથામાં દર્શાવ્યું છે કે તેઓ ટ્રસ્ટી શબ્દનો અર્થ ગીતાના અભ્યાસ પરથી સમજી શક્યા છે. જાતમહેનતનો ગાંધીનો વિચાર મૂળમાં ગીતામાં જ રહેલ છે. ઇશાવસ્ત્યા ઉપનિષદ દ્વારા વાલીપણા અને સર્વોદયની ભાવનાનો વિકસાવી તેને વિચારના સ્વરૂપે રજૂ કરી. ગાંધી વૈષ્ણવ પંથથી પણ પ્રભાવિત થયા અને તેમને ‘હરિજન’ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ પણ કર્યો હતો. નરસિંહ મહેતાનો “વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ જે પીર પરાઇ જાણે રે” તેમનો પ્રિય ભજન હતો. ગાંધીની સંવેદનશીલતાની ભાવના વૈષ્ણવ પંથના વિચારો સાથે જોડાયેલ છે.

આમ, ગાંધીએ રજૂ કરેલ વિચારો એ પોતે જ વિકસાવેલ છે એમ નથી કે અન્ય વિચારકો રજૂ કરેલ હોય તેના તે જ છે એમ પણ નથી પરંતુ તત્કાલીન સમયે ઉદ્ભવેલ સ્થિતિ સામે જુદા જુદા વિદ્વાનો અને ધર્મગુરુ અને ગ્રંથોના પ્રભાવના કારણે પોતે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રજૂ કરેલ વિચારો છે. દેશમાં જુદા જુદા સમયે આ વિચારોની પ્રસ્તુતતા રજૂ કરનાર ગાંધીના આર્થિક વિચારકો અને તેમનાં વિચારોની ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

૪. ગાંધીના આર્થિક વિચારકો

ગાંધીએ જે આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા તેમને વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરનાર ગાંધીના આર્થિક વિચારકોમાં કુમારપ્પા, નરહરી પરીખ, વિક્કલદાસ કોઠારી, જે. કે. મહેતા, શ્રીમન્નારાયણ, સુમાકર, જે. એસ માથુર, એ. એસ માથુર, એસ. એન. ઝા અને કિશોરલાલ મશરૂવાળા વગેરેઓ સમાવેશ થાય છે કે જેઓએ ગાંધી પછી પણ તેના આર્થિક વિચારોને પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ અનુકૂળ રીતે રજૂ કરેલ છે.

જે. સી. કુમારપ્પા (જોસેફ ચેલ્લારુલાઈ ફોરેન્જીલ્યસ કુમારપ્પા, 1892-1960) કે જેઓ ગાંધીના આર્થિક વિચારોના પ્રમુખ પ્રવક્તા હતા. માનવીય આર્થિક વિકાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમનાં વિચારો એક અલગ આયામ રજૂ કરે છે. તેમનાં વિચારોમાં આર્થિક વિકાસ અને પર્યાવરણ નિસ્ખત અંગેની ધનિષ્ઠતા રજૂ થઈ છે. “Public Finance and Indian’s Poverty (જાહેર અર્થવિધાન અને ભારતીય ગરીબી)” અંગેનો તેમનો પારંગત સ્તરનો અભ્યાસ ભારતમાં અંગ્રેજોની નાણાંકીય નીતિ અંગેનો હતો. જેમાં તેમને ભારતની આર્થિક પરિસ્થિતિના કારણોની જાણકારી મળી. ભારત પરત આવ્યા બાદ ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવી ખેડા જિલ્લાનાં માતર તાલુકાની

આર્થિક મોજણી કરી. તેમણે ગાંધીનાં વિચારો આધારિત ભારતના નવનિર્માણ માટે પ્રયત્ન કર્યો. વ્યક્તિનું સ્વરૂપ, શ્રમનો સિદ્ધાંત, કામનું સ્વરૂપ, શ્રમવિભાજન, રાજ્યની ભૂમિકા, માલિકી હક અને વિનિમયનાં માધ્યમ તરીકે નાણું આ બધા અંગે આર્થિક સિદ્ધાંત અને દર્શનના મૂળભૂત પ્રશ્નોને હલ કરવા માટેના માળખાની રચના કરી. આમ, કુમારખાએ ગાંધીના વિચારોને ચોક્કસ માળખામાં રજૂ કર્યાં.

નરહરી પરીખ (1891-1957) વકીલાત સાથે જોડાયેલ હતા પણ ગાંધીના સંપર્કમાં આવવાથી તેમણે વકીલાતના વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી ગાંધીજીના અંતર્વાસી તરીકે કામ કર્યું. આ ઉપરાંત તેમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં મહામાત્ર તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. તેમણે કિશોરલાલ મશરૂવાલા અને મહેરઅલીના આગ્રહથી 1945માં ‘માનવ અર્થશાસ્ત્ર’ પુસ્તક લખ્યું. જેમાં અર્થશાસ્ત્રની મુખ્ય વિચારધારા સામે ગાંધી કે માનવ અર્થશાસ્ત્રની વિચારધારાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. મુખ્ય વિચારધારામાં ત્રુટિઓ જણાય છે જેમાં માનવને ભૂલી મૂડી પર વધારે ભાર આપવામાં આવે આ બધી બાબત પર જોર આપતા નરહરી પરીખે એક નવું જ અર્થશાસ્ત્ર વિકસાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. નરહરી પરીખે સ્વદેશી, યંત્રોની મર્યાદા, જરૂરિયાતો પર અંકુશ, વાલીપણાનો સિદ્ધાંત અને મૂલ્ય પરિવર્તન પર પોતાના વિચારો રજૂ કર્યાં હતા.

જે. કે. મહેતા (પ્રો. જમશેદ હાઈકુશરુ મહેતા, 1901-1980) તેમનાં પુસ્તક “ A Philosophical Interpretation of Economics (અર્થશાસ્ત્રની તત્વજ્ઞાનભર્યાં સમજૂતિ)” માં તેમણે વિષયને માનવીય અને આધ્યાત્મિક સ્પર્શ આપ્યો. તત્કાલીન ભારતના પ્રશ્નોને તેઓ યોગ્ય રીતે સમજ્યા હતા. ગાંધીનાં ગ્રામલક્ષી આર્થિક આયોજન અને વિકાસની યોજનાથી તેઓ પ્રભાવિત થયા હતા. ગાંધીનો આધ્યાત્મિક અભિગમ તેમણે સ્વીકાર્યો હતો અને સ્વનિર્ભરતાને સાચા આનંદથી જોયો હતો. તેમનાં મતે આર્થિક આયોજનનો હેતુ આનંદ છે કે જેમાં ગરીબી નાબૂદ થવી જોઈએ અને શાંત તથા સરળ જીવન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. તેઓ અહિંસાનાં અર્થશાસ્ત્રમાં માનતા હતા. તેમનાં મતે આર્થિક જીવનનાં પાયાનું સ્વરૂપ હિંસક હોવાથી માનવીની ખુશી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેમનાં મતે અર્થશાસ્ત્ર તે વિજ્ઞાનનું ફળ છે જે ફળ માનવજીવનનું કલ્યાણ માનવજાતની ખુશી અથવા કલ્યાણમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દર્દ હોતું નથી. માનવીની ઈચ્છાઓ દર્દ જન્માવે છે. પરિણામે ઈચ્છાઓથી મુક્તિ મેળવવી જરૂરી છે. અર્થશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન આપણને ઈચ્છાઓથી મુક્તિ આપે છે. જેના પરિણામે આપણે દર્દમાંથી મુક્ત અને ખુશ બનીએ છીએ. કુદરત પર વિજય મેળવવાને બદલે માનવજાતે તેની સાથે નમ્રતાપૂર્વક અનુકૂળન સાંધીને રહેવું જોઈએ. વ્યક્તિ, પેઢી કે રાજ્ય આ સિદ્ધાંતને અનુસરે તો અર્થશાસ્ત્રમાં અર્થશાસ્ત્ર અહિંસક બને. આ સંદર્ભે જે. કે. મહેતાના વિચારોને “પર્યાવરણ મિત્ર આર્થિક વિચારો” પણ કહી શકાય. આમ, જે. કે. મહેતાનો જરૂરિયાતનો સિદ્ધાંત હકીકતમાં ગાંધી દર્શનથી પ્રેરિત છે જેનો આધારે તેમણે જણાવ્યું કે જરૂરિયાતોને અંકુશમાં લાવીને મનુષ્ય સુખી રહી શકે છે. આમ, મનુષ્યએ પોતાની જરૂરિયાતોને અગ્રતા પ્રમાણે અંકુશમાં લાવવી જોઈએ.

શ્રીમન્નારાયણ(1912-1973) ગાંધીનાં આર્થિક વિચારો અને સર્વોદયની ફિલસૂફી માટે અત્યંત જાણીતા વિચારક છે. તેમનાં બે પુસ્તકો “ Gandhian Plan For Economic Development India” અને Gandhian Consitution For Free India” જોવા મળે છે. તેઓ સાંસદ, શિક્ષણવિદ, સામાજિક કાર્યકર, ભારતના આયોજનપંચના સભ્ય, વિદેશમાં ભારતના રાજદૂત, ગુજરાતના રાજ્યપાલ ઉપરાંત તેઓ ઘણી ગાંધીવાદી

સંસ્થાઓ સાથે પણ સંકળાયેલા હતા. ગાંધીના આર્થિક વિચારોમાં જે સિદ્ધાંતો પાયાના ગણ્યા છે તેમાં સાદાઈ, અહિંસા, શ્રમનું ગૌરવ તથા માનવીય મૂલ્યોને પ્રોત્સાહનનો સમાવેશ થાય છે. ગાંધીના આર્થિક વિચારોને આધારે તેમણે 1944માં ‘ગાંધીવાદી યોજના’ એટલે કે ‘ગાંધીવાદી આર્થિક પદ્ધતિ’ આપી છે. ગાંધીવાદી આર્થિક પદ્ધતિ સાદાઈ, સ્વૈચ્છિક ગરીબી, આર્થિક સમાનતા, સ્વાવલંબન, જાતમહેનત, યંત્રનો મર્યાદિત ઉપયોગ, વાલીપણું, વિકેન્દ્રીકરણ, સ્વદેશી, ગ્રામોદ્યોગો, નૈતિકતા, માનવકલ્યાણ જેવાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવે છે. આમ, તેમનાં મતે આયોજનનો હેતુ ભારતીય જનતાનાં ભૌતિક અને સાંસકૃતિક સ્તરમાં વધારો કરી તેમને પાયાનું જીવનધોરણ પ્રાપ્ત થયા તે હતો.

વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી (1900-1972) એ ગાંધી, કિશોરલાલ મશરૂવાલા, આચાર્ય કૃપલાની, કાકાસાહેબ કાલેલકર અને મગનભાઈ દેસાઈ પાસેથી જીવન શિક્ષણ મેળવનાર, ગાંધીના વિચારક અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે તે જાણીતા બન્યા છે. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, હિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર, અંબર ચરખો શા માટે ?, ખાદી ઉદ્યોગ શા માટે ?, ગ્રામોદ્યોગની વિચારધારા અને અર્થશાસ્ત્ર, શેરથાની આર્થિક તપાસ, ખેડૂતપોથી, દોઢ સદીનો આર્થિક ઇતિહાસ, પ્રાચીન અર્થવિચાર એક દોહન, કેળવણી વડે ક્રાંતિ ભાગ-1,2 જેવા પુસ્તકો લખેલ જોવા મળે છે. તેઓ ગાંધીનાં આર્થિક વિચારનાં સમર્થક અને કુશળ ચિંતક હતા. ગાંધીવિચારનાં આ પ્રખર અર્થશાસ્ત્રનું જીવન પણ ગાંધીવિચારને સમર્પિત હતું. ગાંધીએ સૂચવેલ સ્વૈચ્છિક ગરીબીનાં ઉદાહરણ વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી છે અને ટ્રસ્ટીશીપના સાચા ટ્રસ્ટી બનીને પણ તેમણે સમાજના હિતાર્થે જીવન સમર્પણ કર્યું. તેમનાં આર્થિક વિચારો નીચે મુજબ છે.

- કેવળ આર્થિક સુખ સગવડો વધારવી એ કોઈ માનવજીવનનું ધ્યેય નથી.
- ઉત્પાદક, મજૂરનાં ભોગે સાવ સસ્તો બને છે. તેથી સમાજને લાભ કરતા નુકશાન વધારે થાય છે.
- નફો કરવો એ નહી પણ સમાજની જરૂરીયાતો પૂરી કરવી એ અર્થ પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય છે.
- સંઘની પ્રવૃત્તિ નકામી છે એટલું જ નહી પણ પ્રમાણિકતાથી ચાલતા વેપારમાં દખલ કરનાર છે.
- ખોટી અને લલચાવનારી જાહેરાતો દ્વારા લોકોમાં લગભગ બિનજરૂરી અથવા નુકશાનકારી ચીજોના પ્રચાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રવૃત્તિ પણ સમાજને હાનિકારક હોય છે અર્થકારી છે.
- ઉત્પાદનને વિકેન્દ્રિત કર્યા વિના દુનિયાભરનું ગૂંચવાયેલું કોકડું ઉકેલી શકે તેમ નથી.
- માનવનાં ભોગે આપણે કાંઈ અર્થોત્પાદન કરવાનું નથી કારણ કે અર્થ છેવટે તો માણસ માટે છે માણસ અર્થ માટે નથી.

શુમાખરે ‘નાનું તે સુહામણું(Small is Beautiful)નો આદર્શ આપ્યો હતો તે પણ ગાંધીના વિચારોને અનુસરતા હોય તેમ જણાય છે .

૫. સમીક્ષા

આમ, ચોક્કસ કહી ન શકાય કે ગાંધીએ જે આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા તેમાં ઘણા લોકોનો પ્રભાવ છે કે તેને આર્થિક સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ આપી ન શકાય કે તેમનાં પછીનાં તેમના પંથદર્શકો (આર્થિક વિચારકો) આ ખ્યાલોને સિદ્ધાંતોમાં ફેરવ્યા છે કે નથી. આ દરેક પ્રશ્નોનાં કારણે ગાંધીના આર્થિક વિચારોને વાસ્તવિકતાથી ઉપર જોવામાં

આવે છે એટલે કે તેને આદર્શની નજરે જોવામાં આવે છે. જ્યારે હાલમાં પર્યાવરણીય પ્રશ્નની ગંભીરતાને ધ્યાને લઈ આપણે સંપોષિતતા તરફ વળ્યા છે ત્યારે એ બાબત પર વિચારવું જોઈએ કે આમાં ગાંધીના આર્થિક વિચાર છે કે નહિ. જો છે તો આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ ગાંધીના આર્થિક વિચારો વર્તમાનમાં પ્રસ્તુત નથી.

સંદર્ભસૂચિ

- I. કોઠારી વિઠ્ઠલદાસ, પટેલ અંબાલાલ (૧૯૯૭), ગાંધીજીનું અર્થદર્શન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
- II. ગાંધી મોહનદાસ કરમચંદ (૧૯૨૨), હિંદ સ્વરાજ, નવજીવન, અમદાવાદ.
- III. પ્રભુ આર.કે(સં)(૧૯૬૩), મારા સ્વપ્નનું ભારત, નવજીવન, અમદાવાદ.
- IV. મશરૂવાળા કિશોરલાલ(૧૯૨૯), જીવનશોધન, નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
- V. રસ્કિન જોન, વોરા ચિત્તરંજન(૧૯૯૫), અન ટુ ધિસ લાસ્ટ અને સોનેરી નદીના રાજા, વિચારધારા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- VI. શાહ રમેશ બી (સં)(૨૦૦૪), સંક્ષિપ્ત માનવ અર્થશાસ્ત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
- VII. શાસ્ત્રી આર.વી અને અન્ય(૧૯૯૯), આર્થિક સિક્કાંતોનો ઇતિહાસ, પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.
- VIII. ચાર્લ્સ બીડ ઓર ચાર્લ્સ રિસ્ટ(૨૦૦૫), આર્થિક વિચારો કા ઈતિહાસ, રાધા પબ્લિકેશન, નई દિલ્લી.
- IX. મિશ્રા એમ.કે ઓર દાધીચ કમલ(૨૦૧૧) ગાંધી કા આર્થિક ચિન્તન, અર્જુન પબ્લિકેશન હાઉસ, નई દિલ્લી.
- X. ચતુર્વેદી ડી. એન.(૧૯૯૧), ગાંધી અર્થનીતિ, વિજય પ્રકાશન મંદિર, વારાઢસી.
- XI. સિન્હા વી.સી ઓર સિંઘાઈ જી.સી(૧૯૯૨), આર્થિક વિચારો કા ઈતિહાસ, મયૂર પેપર બ્રેકસ, નોડ્ડા.
- XII. સિંહ ધર્મેન્દ્ર(૨૦૧૨), ગાંધીય આર્થિક દર્શન, રેગલ પબ્લિકેશન, નई દિલ્લી

Mohammadsaiedbhai Abdulhakim Kureshi

Phd Student

Economics Department

Gujarat Vidyapith

Ahmedabad